

МАЗЕПА В.І.
КУЛЬТУРОЦЕНТРИЗМ СВИТОГЛЯДУ
ІВАНА ФРАНКА. –

К.: Видавець ПАРАПАН, 2004. – 232 с.

Монографія присвячена 150-м роковинам від дня народження Івана Франка. Доречно згадати, що її автору, В.І. Мазепі, минулого 2005-го року виповнилося б 75. Книга про І. Франка – перше і єдине його велике дослідження в галузі історії української філософії. Їй же судилося стати завершальною працею в творчій біографії вченого, який трохи не дожив до дня її публікації. За цими фактами – доля людини, шлях її шукань. Вдуматися в характер цього шляху, в його духовні спонуки – річ важлива, зокрема, і для того, аби краще зрозуміти той ракурс, у якому постає в розвідці В. Мазепи образ самого Франка. Отже, про автора цієї книги – з оглядом на її героя...

...Завідувач відділу естетики, член славнозвісної “копнінської” когорти, яка утверджувала добре ім'я Інституту філософії від початку 60-х років. Володимир Іванович обіймав серед своїх енергійних, гомінливих колег і друзів досить своєрідне становище. Цю своєрідність, відчутну для всіх, хто його оточував, можна було б – ризикуючи, щоправда, вдатися до деякого схематизму, але що взагалі робиться без ризику? – визначити, передусім, як дуже стійке і дуже певне сполучення внутрішньої свободи, інтелігентності і почуття міри. Кожна з названих якостей була представлена у вдачі Володимира Івановича сповна; але найприкметнішим для нього був, гадаю, самий спосіб їхнього поєднання.

За не дуже-то веселих обставин “добри застою”, коли інститутське життя раз по раз терзали і ідеологічні бурі, що шуліками падали “згори”, і, ніде правди діти, внутрішні негаразди. – співробітники Володимира Івановича не могли не помічати й не цінувати ту особливу атмосферу якоїсь тонкої свободи, яку він умів незмінно підтримувати навколо себе, можна сказати, випромінював у навколишній, часто-густо доволі найжачений простір. І то була, можливо, найбільша зі свобод,

доступних за різних умов для нормального людського індивіда. – свобода як невимушеність. Серед безнастанних звітів, зборів, директив, розборок і напучень всілякого гатунку як було не відчувати вдячність за той притулок душевного спокою, незайманості, тиші, що він його створював, здавалося б, самою своєю присутністю. Просто зупинившись посеред колотнечі і мстущі задля продовження якоїсь плавної розмови про театр, про цікавого письменника, про обставини поточного буття, побачені прозоро і докладно з несподіваного для вас боку...

Нам, молодшим колегам і учням Володимира Івановича, певний час було невтямки, скільки в отій його свободі містилося мовчазного, глибоко прихованого смутку. Внутрішня свобода здатна окрилювати людину ні з чим не зрівнянною радістю, але вона ж може породжувати в людському серці смуток і біль. Певен, саме так було з Володимиром Івановичем; до цієї теми нам ще доведеться повернутися.

Так чи інакше, а Володимир Івановичу з його зосередженою невимушеністю ми, себто інститутська молодь 70–80-х рр., поза усяким сумнівом, були більш зобов'язані присутнім досвідом свободи, аніж декотрим гучномовним і самовпевненим її поборникам.

Звідки отримав незмінно коректний і ввічливий завідувач відділу марксистсько-ленінської естетики цей свій талан свободи?

Загалом-то як не сказати: від Бога. Тє, принаймні, що для мене є очевидним, – це тісний зв'язок між згаданим обдаруванням Володимира Івановича і його ж не менш рідкісним почуттям міри, глибинною зваженістю, що позначала його ставлення до життя.

Одне з найбільш характерних вражень від В.І. Мазепа як співрозмовника – тє, як розважливо, з неосмінною часткою іронії або скепсису (здатною, одначе, будь-якої миті розчинитися у найщирішому зізнанні) вимовляв він, вслухаючись, яку-небудь нову для себе думку, немовби випробовуючи її не лише на істинність, а й на сумірність, доречність: чи на своєму вона місці? чи вписується в якесь неназване, проте відчутне Ціле?

Авторові даних рядків тут мимоволі спадає на думку незабутня постать Сергія Аверинцева. Якщо придивитися до того спільного, що, попри все, зближує таких вочевидь різних людей, як Аверинцев і Мазепа, то цим спільним, передусім, слід визнати

саме оте відчуття *відповідальності перед Цілим* (у Аверинцева є спеціальні міркування на цю тему), відповідальності, іншим образом, іншим втіленням якої постає зауважений свого часу Г.П. Федотовим характерний феномен “світлої мірності” особистісного людського буття... У підвалинах свого шляхетного духу і Аверинцев, і Мазепа явно спиралися на якусь золоту лінію міри і відповідальності, сама глибина пролягання якої зумовлювала непохитну стійкість їхнього морального єства, а отже – і притаманну їм невимушеність, і високий ступінь внутрішньої свободи. Маючи таку надійну основу, як не почуватися посправжньому вільними людьми! Хоча, повторюю, у Володимира Івановича це його самопочуття не було, наскільки я розумію, позбавлене душевного болю.

До речі, дана питома риса моральної вдачі у разі Володимира Івановича втілювалася – згадую про це з величезною повагою – і у вмінні лавірувати, виявляти тактичну гнучкість там, де йшлося не про відхід від заповітного Цілого, а, навпаки, про пошук можливостей його утвердження за наявних умов. З Мазепою завжди було доречно порадитися стосовно того, *як* висловити більш-менш сміливу думку, *як* відстояти “непрохідну” тему. Позірна ортодоксальність тематики і стилю деяких його досліджень являла собою, по суті справи, трагічну платню за майбутнє: вона надійно забезпечувала тили нам, молодшим його колегам, у наших спробах – скажу, недостатньо сміливих з нашого власного боку – просунутися трохи далі.

Тим більш визначеною, навіть жорсткою могла виявитися його реакція тоді, коли, як він відчував, зраджується сама відстоювана ним духовна цілісність, принципова ієрархія цінностей людського буття. У повсякденному спілкуванні, в ділових стосунках такі його репліки являли собою виняток – і через те добре запам’ятовувалися. Пам’ятаю, як одного разу, коли на відділі обговорювалася якась слабенька, на перший погляд, дисертація, я з типовою еменесівською зарозумілістю дозволив собі висловитися в тому дусі, що от, мовляв, читати я текст не читав, так, переглянув трохи, проте думку щодо нього маю і готовий, для науки дисертантові, її повідомити. (Насправді таке недбало-зверхне ставлення, виражене у той або інший спосіб, часто-густо має місце у наукових обговореннях і дотепер). Треба було бачити, з якою несприязню (аж ніяк не властивою нашим стосункам у цілому) позирнув на мене після

цих моїх слів Володимир Іванович: “А може, краще все ж таки спершу прочитати?” Досі не можу забути, як обпik тоді мене цей його інтелігентний докір.

А інтелігентом Володимир Іванович був у всьому – справжнім, яких вже небагато лишилося за нинішньої доби “інтелектуалів”. У цій його автентичній інтелігентності – повсякчасній, незрадливій, без жодної афектації – теж, гадаю, знаходила свій вияв глибина його моральної наснаги, “світла мірність” духовної вдачі. Непозбуття його свобода поставала у цьому як свобода від пріоритетів власної самості (зокрема, напевно, й від значної частки особистих творчих амбіцій) заради турботи про ближніх і кращого їх розуміння. Мало хто міг бути таким прозорим для своїх співрозмовників, мало хто мав хист так входити в їхнє становище – разом із тим ненав’язливо, але наподегливо залучаючи їх до власного духовного рівня, до золотой лінії сукупної відповідальності перед Цілим.

Зазначена своєрідність постаті Володимира Івановича, здається, робить цілком зрозумілим, чому його становище лідера спільноти українських естетиків сприймалося її членами (серед яких були люди і яскраві, і різні) з такою беззаперечністю. Так само беззастеречно був прийнятий він у братерському колі провідних радянських естетиків 60–80 рр.: Михайла Овсянникова, Мойсея Кагана, Миколи Чавчавадзе, Леоніда Столовича... Володимир Івановичу належали найбільш ґрунтовні і ємні, сказати б, взірцеві на той час не лише для України, а й, напевно, для усього Радянського Союзу визначення й аналізу естетичного плану, пізнавальної ролі художньої творчості тощо, але основоположним для його стилю бачення естетичних проблем було все ж таки, як уявляється, поняття “культура”. Справа не лише в тематиці його дослідницьких інтересів, де на передній план повсякчас висувуються питання “художньої культури”, “культури митця” – аж до “культуроцентризму світогляду Івана Франка”... Істотно, що самий підхід до осмислення будь-яких естетичних, та й узагалі гуманітарних проблем незмінно окреслювався у нього *sub specie culturae* – з урахуванням цілого комплексу аксіологічних, духовних, морально-педагогічних вимірів останньої.

Маю шанобливо зауважити, що в описаних досі своїх проявах та екзистенційній структурі постать В.І. Мазепи загалом вбачається мені досить-таки виразно: даруйте за нескромність.

але до цієї межі я справді, здається, в змозі досягнути, якою людиною він був, у змозі співпереживати йому. Проте у кожного є, певно, свої початки самотності, початки мовчання, куди жодна видима для інших очей стежина більше не веде. Стосунки вразливі: рано чи пізно вони слабнуть, вичерпуються, і людина віддаляється у мовчання, а надто така внутрішньо прозора і ясна людина, як Володимир Іванович, ще ж бо Поль Валері свого часу казав, що немає нічого таємничішого, аніж ясність.

Не буду робити припущення стосовно прихованих чинників творчої сволуції героя даного листа, зміни його дослідницьких преференцій. Чого не можна було не помітити – це того, як щоразу посилювався присмак гіркоти у висловах Володимира Івановича про долю вітчизняної культури, про зламане життя людей його покоління. Не раз і не двічі мене вражала та аж несподівана у загалом м'якої людини беззастерешність, з якою він в останнє десятиліття свого життя (виступаючи, скажімо, на захистах дисертацій або на Вченій раді Інституту філософії) говорив про наслідки ідеологічного диктату в колишньому СРСР, про утиски, що їх зазнавало національне мистецтво. Треба гадати, що в душі Володимира Івановича здавна визрівала якась особлива, дуже делікатна і вистраждана любов до української національної спільноти, природних і духовних обширів її буття – а ще, вірогідно, й відчуття нереалізованості цієї любові в діяльності радянського естетика. І була ця любов, здається мені, більш реальною, більш вимогливою, ніж у багатьох нинішніх заідеологізованих “свідомих українців”.

Вимушений повторити: супроводжувати належним чином Володимира Івановича в цьому, певно, дуже важливому для нього напрямі думки і переживань я не міг і не можу. Особисто для мене тут – зона мовчання; турботи про національну самореалізацію в мистецтві, про “етнічну самоідентифікацію і консолідацію... носіїв” художньої культури (*Лисий І.Я., Мазепа В.І. Національні виміри художньої культури (до постановки проблеми) // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К., 1996. – С. 315*) тощо залишаються екзистенційно незбагненими, чужими. Зрозуміло, однак, що з обранням національної домінанти світогляду Володимирові Івановичу не могло не йтися про те, аби якомога повніше наповнити її загальнолюдським змістом. Зрозуміло і те, що в історії української думки важко знайти яскравішого виразника

ідеї і самої практики органічного поєднання національних і загальнолюдських культурницьких завдань, аніж Іван Франко. “Головні” в цьому плані Франкові слова наводяться в книзі В.І. Мазепи: “Скрізь і завжди у мене була одна провідна думка – служити інтересам мого рідного народу та загальнолюдським поступовим, гуманним ідеям”. (Цит. за: *Mazepa V.I.* Культуроцентризм світогляду Івана Франка. – С. 225). Резюмуючи суть Франкового “культурологізму”, Володимир Іванович підкреслює його “наскрізну і головну ідею... – національна культура кожного народу може повноцінно виконувати свої функції, коли вона здатна самостійно ставити і вирішувати найскладніші загальнолюдські проблеми, у тому числі і проблеми існування вільної, незалежної ні від чого і ні від кого “людської одиниці”” (Там само. – С. 226). Істотно, що таке наполягання на загальнолюдському жодним чином не заперечує потреби в національному культурному будівництві, проте висуває до останнього дуже високі вимоги: варто зважити на те, що реальним взірцем загальнолюдського для Володимира Івановича незмінно поставало мистецтво давньогрецьких трагіків, Шекспіра, Толстого... Націотворча потуга генія Франка – а з погляду В.І. Мазепи, “Франка з повним правом можна назвати провідним ідеологом українського націотворення рубежу XIX–XX ст.” (Там само. – С. 217) – осмислюється в цьому аспекті як органічне підґрунтя його ж універсалістського гуманізму; те й те у своєму структурному співвіднесенні власне і формує, згідно з засадничою ідеєю праці, *культурологізм* Франкового світогляду.

І все ж, попри всю виправданість акценту на єдності в розвиненій культурі її національних основ та “вершинних загальнолюдських надбань” (Там само. – С. 227), залишається проблема вихідного вибору пріоритетів: поставала вона, безперечно, і перед самим Франком, і перед автором даної монографії про нього. Зокрема, цілком певне її розв’язання потрібне вже для того, щоб виявилися принаймні збагненими проаналізовані в розділі III (підрозділ 5) міркування Франка стосовно необхідності диференційованої оцінки “згубного впливу декадентства на суспільно-культурний розвиток різних країн Східної і Західної Європи” залежно від “стану та завдань процесу націотворення в кожній окремій країні” (Там само. – С. 201). Відповідно до логіки цих міркувань, діячі художньої культури

ще можуть дозволити собі піддатися спокусі декадентсько-модерністичних віянь там, де “проблема національного визначення і згуртування вже не є актуальною – у Франції, Німеччині, Італії тощо” (Там само). Там же, де (як-от в Україні й за Франкових часів, і нині) справи стоять інакше, – такі спокуси виявляються зовсім недоречними і неприпустимими; потурання їм може істотно послабити “націотворчі інтенції” (див.: Там само. – С. 214). Резюмуючи ці Франкові міркування, В.І. Мазепа у висновку додає, що й узагалі “справжнє розмаїття художньої культури (як і культури загалом) могло настати в Україні тільки після успішного завершення процесу націотворення”, котре, на превеликий жаль, і досі перебуває “поза межами можливого” (Там само. – С. 216).

Немає сумніву, що проти крайнощів декадентства, модернізму та й усього подібного, що настало потім, можна висловити чимало серйозних аргументів – і морального, і загальнодуховного, і суто естетичного спрямування. Однак щойно окреслена лінія аргументації хвибує, як уявляється, тим, що зводить суб’єктивність митця чи будь-якого діяча культури до тісної функції національного репрезентанта, котрий має керуватися прагматичними, по суті справи, розрахунками стосовно того, що є “корисним” і “бажаним” на даний момент. Звідси й випливає, що навіть розкривши для себе цілісний обрій повноцінної людської творчості, зорієнтована таким чином особистість має ще запитати себе (чи своїх керманичів), відповідає певний напрям такої творчості нагальним потребам еволюції народного духу чи ні – і діяти в залежності від цього. Або інакше: силувати себе сприймати як привабливе й надихаюче (бо відповідне зазначеним нагальним потребам) те, що за великим “гамбурзьким рахунком” відпрацювало своє і безпосередньо, суто по-людськи, вже надихати не може. Чи не спостерігаємо ми, до речі, аналогічну картину в найрізноманітніших галузях ціннісної орієнтації сьогоденного українського суспільства, що надто легко сприймає своє новітнє амплуа “вічно вчорашнього”?

Даруйте, засад такого *мислення народами* я поділяти не можу. Хотілося б лишитися при мисленні людиномірному, що до нього нас привчав Володимир Іванович. До того ж іще одне. Німеччина, як сказано в наведеній вище цитаті, розглядалася Франком саме як одна з країн, у яких “проблема національного

визначення і згуртування вже не є актуальною”. Але ми знаємо, що згодом ця актуальність повернулася. Коли ж таке трапляється – чи варто взагалі вписувати комплекс найявних творчих завдань культури у рамки будь-якої зовнішньої хронологічної послідовності, забуваючи про те, що справжньою ареною усього, що ми тільки можемо зробити на цьому світі, є наше неповторне сьогоднішнє?

Так чи інакше. Франкова перспектива розвитку української культури, як її окреслює в своєму дослідженні В.І. Мазепа, виглядає водночас і оптимістичною, і тривожною. На останніх сторінках книги недаремно зринають слова про душевний біль і самотність Франка, що під кінець своєї діяльності “опинився у становищі “одного в полі воїна”” (Там само. – С. 227), наводяться щемливі рядки поета і мислителя про “сирітство духове”, якого він зазнав (див.: Там само). Наважуся припустити, що в усьому цьому є щось суголосне тому смуткові, який часом давався взнаки в духовній поставі самого Володимира Івановича. Силуючись переконати, можливо, не тільки своїх читачів, а й самого себе, В.І. Мазепа завершує монографію фразою про те, що “духове сирітство” культури в умовах незалежної України – це абсолютний нонсенс, якого маємо позбутися якнайшвидше” (Там само. – С. 228). Що ж до автора цих рядків, то я, грішна людина, наводячи це підсумкове висловлювання, маю тим часом гадку не так про “духове сирітство”, як про “духові розлучення” – скільки їх випало на долю людей вже нашого покоління, скільки ціннісних, людських, культурних зв’язків виявилися розірваними, як важко дається продовження стосунків із тим, без чого ми не можемо уявити власне життя і що вже ніколи не зможемо полюбити.

Шануймо ж, любімо і пам’ятаймо наших світлих наставників.

Віктор МАЛАХОВ